

DESENVOLVEMENTO ECONÓMICO REXIONAL DE ESPAÑA, 1986-2013: 25 ANOS DE EVOLUCIÓN

GUISÁN, María-Carmen*

Resumo: Neste estudo presentamos unha síntese da evolución do desenvolvemento económico rexional de España durante 25 anos no período 1986-2013. Malia que o incremento tanto do emprego non agrario como da renda real por habitante foi positivo en todas as Comunidades Autónomas, hai que constatar que moitas rexións poderían ter experimentado un incremento maior de renda real por habitante se as políticas económicas, tanto a nivel rexional, como nacional e europeo, apoiaran en maior medida o desenvolvemento industrial. Isto débese a que a evidencia empírica amosa a importancia das leis de Kaldor, con respecto aos efectos positivos que a industria ten sobre os sectores de servizos e outros sectores produtivos, incrementando a produtividade xeral e a renda per cápita. No conxunto de España o incremento da renda real producida por habitante superou os 4000 euros a prezos constantes do ano 2000. Destacan, con incrementos superiores á media nacional, as seguintes Comunidades Autónomas: Aragón, Castela e León, Cataluña, Galicia, Madrid, Navarra e País Vasco. Preséntase tamén unha comparación do conxunto de España con outros países da OCDE e destácase a necesidade de recuperar e impulsar o desenvolvemento industrial en moitas rexións españolas.

Palabras chave: Producción rexional por sector, poboación e emprego nas rexións españolas, 25 anos de desenvolvemento rexional en España

JEL code: JEL Codes: J2, J21, O18, O52, R1, R11

Abstract: In this study we present a synthesis of the evolution of the regional economic development of Spain for 25 years in the period 1986-2013. Although the increase in non-agricultural employment and real per capita income has been positive in all Autonomous Communities, it should be noted that many regions may have experienced a higher increase in per capita real income if economic policies, both at the regional as national and European levels, would have been more supportive of industrial development. This is because the empirical evidence shows the importance of Kaldor's laws with regards to the positive effects that industry has on the service sectors and other productive sectors, increasing overall productivity and per capita income. In the whole of Spain, the increase in real income produced per inhabitant, for the period 1995-2010, exceeded 4000 Euros at constant prices in the year 2000. The following Autonomous Communities stand out as having had increases higher than the national average: Aragon, Castile and Leon, Catalonia, Galicia, Madrid, Navarre and the Basque Country. This study also presents a comparison of economic development between Spain and other OECD countries, for this period, and highlights the need to recover and boost industrial development in many regions of Spain.

Keywords: Regional Production by sector, Population and Employment in Spanish Regions, 25 years of regional development in Spain

1. Introducción

Neste informe presentamos unha síntese de varios estudos nos que cuantificamos a evolución do emprego sectorial e o desenvolvemento económico das rexións españolas nun período de 25 anos.

Na sección 2, presentamos os principais resultados da economía española en comparación con Alemaña e cos Estados Unidos de América. Na sección 3 presentamos a situación das

*.

17 CCAA autónomas españolas no período 1986-2017, e analizamos as principais diferenzas rexionais. Na sección 4 presentamos un resumo das posicións de ránking de cada unha das CCAA. Información máis detallada desta temática atópase nas referencias citadas na bibliografía.

2. Desenvolvemento económico de España en 1990-2016 e comparación con outros países

En Guisán (2016) observamos a seguinte evolución do Valor Engadido Bruto (VEB) real (en millóns de euros a prezos de 2000) e do VEB real por habitante (en euros a prezos de 2000), enfoque renda, dos sectores produtivos de España. Estes valores obtéñense dividindo o VEB a prezos correntes polo deflador do consumo privado, de forma que reflectan o poder adquisitivo das rendas xeradas en cada sector. A táboa 1 expresa os valores totais en millóns de euros do ano 2000 e a táboa 2, os valores por habitante expresados en euros do ano 2000.

Táboa 1. Renda real total dos sectores produtivos de España, 1990-2016
(millóns de euros a prezos do ano 2000)

	RA00ES	RI00ES	RB00ES	RS00ES	Total
1990	29305	109643	35099	229311	403358
2000	24984	119217	47584	378775	570560
2007	21524	130064	91795	504257	747640
2013	19721	125105	40862	525504	711192
2014	17735	119566	38113	528188	703602
2015	18425	124854	40579	549291	733149
2016	18994	123448	41281	564351	748074

Fonte: Elaborado por Guisán (2016) a partir de datos do INE.

Táboa 2. Renda real per cápita dos sectores produtivos de España, 1990-2016
(millóns de euros a prezos do ano 2000)

	RHA00ES	RHI00ES	RHB00ES	RHS00ES	Total
1990	754	2822	903	5902	10381
2000	617	2944	1175	9353	14089
2007	476	2877	2031	11156	16540
2013	418	2654	867	11150	15089
2014	379	2556	815	11293	15043
2015	395	2678	870	11781	15724
2016	408	2652	887	12122	16069

Fonte: Elaborado por Guisán (2016) a partir de datos do INE.

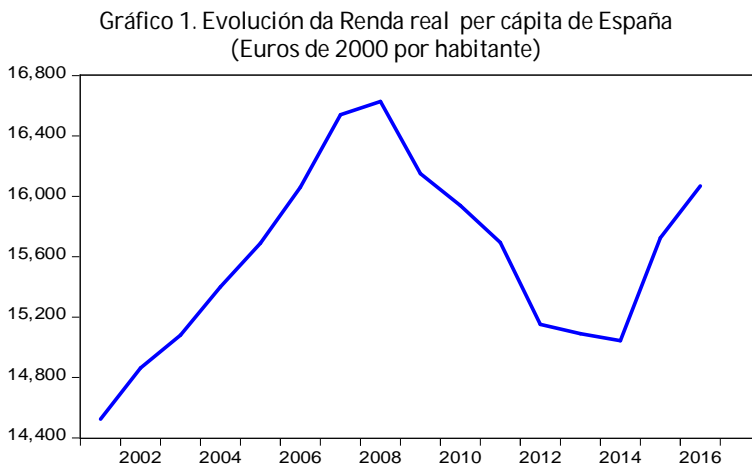
Observamos que a renda real do sector de Agricultura e Pesca diminuíu no período 1990-2016, en ámbalas dúas táboas.

A renda real total da industria aumentou lixeiramente no período 1990-2016, pero diminuíu en termos per cápita. Logo dunha diminución no período 2007-2014, observamos que no período 2015-2016 hai unha lixeira recuperación con respecto ao ano 2014, pero moi pequena e insuficiente para impulsar o desenvolvemento económico na forma desexable. En termos de renda industrial per cápita, o valor real do ano 2016 aínda é inferior ao do ano 1990, e hai que destacar a importancia que ten impulsar o valor desta variable para o desenvolvemento económico e o emprego do conxunto dos sectores produtivos.

A renda real da construción incrementouse na táboa 1, valor total, pero diminuíu lixeiramente en termos de renda por habitante (táboa 2) no conxunto do período 1990-2016. Logo dun incremento excesivo no período 2000-2007, experimentou unha forte diminución en 2007-2013, estabilizándose a partir dese ano. O incremento do período 2000-2007 foi excesivo no senso de ser non sostible, xa que a oferta se incrementou nunha medida moito maior cá demanda e cá capacidade de financiamento. Os valores per cápita do sector da construción de España no período 2013-2016 son semellantes aos doutros países desenvolvidos.

A renda real dos sectores de servizos aumentou no conxunto do período 1990-2017, tanto en valor global como en valor por habitante, malia que o incremento foi moi importante no período 1990-2007 e moi moderado dende aquela.

O gráfico 1 amosa a evolución positiva da renda real per cápita de España no período 2001-2008, a forte caída ata o ano 2012, a caída máis moderada do período 2012-2014 e a recuperación posterior.

F0nte: Elaboración a partir dos datos da táboa 2.

A evolución da renda real por habitante da industria foi insuficiente para garantir o crecemento do emprego e a mellora do salario medio e da renda total por habitante. Esta variable ten un valor en España moito menor có que correspondente a outros países máis desenvolvidos da OCDE como se amosa no gráfico 1 de Guisán (2017) e noutros estudos.

Comparación de España con Alemaña, os Estados Unidos e outros países

A táboa 3 amosa a evolución do Consumo real por habitante de España en comparación con Alemaña e os Estados Unidos, expresados en miles de dólares a prezos e tipos de cambio do ano 2000: A variable CH00 indica o valor real do consumo privado, namentres que GH00 é o consumo público (bens e servizos de educación, sanidade e outros, destinados aos consumidores e subministrados pola Administración Pública) e ZH00 é a suma dos dous consumos (privado e público).

Táboa 3. Consumo privado e público por habitante: España, Alemaña e EE UU, 1960-2010 (miles de dólares a prezos e tipos de cambio do ano 2000)

	CH00 España	CH00 Alemaña	CH00 EE UU	GH00 España	GH00 Alemaña	GH00 EE UU	ZH00 España	ZH00 Alemaña	ZH00 EE UU
1960	2.38	4.64	9.85	0.56	1.43	3.71	2.94	6.06	13.56
2000	8.55	13.40	23.86	2.46	4.32	4.97	11.02	17.72	28.83
2010	8.72	14.57	27.20	3.22	4.88	5.75	11.94	19.45	32.96

Nota: CH00 e GH00 son, respectivamente, o consumo privado e público por habitante, a prezos constantes, e ZH00=CH00+GH00 é o consumo total per cápita. Fonte: Elaborado pola autora a partir de datos da OCDE.

Polo que respecta ao consumo total por habitante observamos que no período 2000-2010 España incrementou menos dun punto, namentres que Alemaña tivo un incremento de case 2 puntos e os Estados Unidos de máis de 4 puntos.

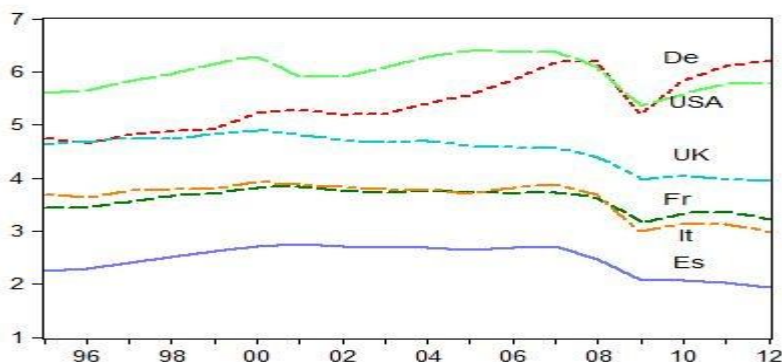
No ano 2010 o consumo privado por habitante de España supoñía soamente un 60% do correspondente a Alemaña e un 32% do dos Estados Unidos. Con respecto ao consumo público por habitante, no devandito ano, o valor de España era un 66% do de Alemaña e un 56% do dos Estados Unidos.

No período 1960-2000 o incremento do consumo total por habitante de España foi moi elevado, case 8 puntos malia que inferior ao de Alemaña (case 12 puntos) e ao dos Estados Unidos (case 15 puntos). No período 2000-2010 o consumo total por habitante de España incrementouse en menos dun punto, namentres que o de Alemaña case aumentou 2 puntos e o dos Estados Unidos algo máis de 4 puntos.

Os estudos empíricos de desenvolvemento sectorial, como os que se citan na bibliografía, amosan un importante impacto positivo da produción industrial sobre o conxunto dos sectores non industriais, especialmente sobre os sectores de servizos, e, polo tanto, un impacto positivo sobre a taxa de emprego, o consumo por habitante, privado e público, e outras variables.

O gráfico 2 amosa a evolución do VEB industrial real por habitante, enfoque produción, en España en comparación con outros países da OCDE. Os datos obtivéronse da Contabilidade Nacional da OCDE e corresponden ao VEB a prezos correntes dividido polo deflador do sector industrial, e representa a evolución da produción industrial per cápita, en dólares a prezos constantes do ano 2000.

Gráfico 2. VEB industrial real per cápita en 6 países da OCDE, 1995-2012
(miles de dólares a prezos e tipos de cambio do ano 2000)

Fonte: Elaborado pola autora a partir de datos da OCDE, para Alemaña (De), Estados Unidos (USA), Reino Unido (UK), Francia (Fr), Italia (It), España (Es).

A importancia da industria para o desenvolvemento sostible da produción, o emprego, a produtividade e os salarios no conxunto dos sectores produtivos, conforme ás leis de Kaldor, foi corroborada en numerosos estudos econométricos, como os que se citan na bibliografía.

A economía española non conseguiu un nivel de converxencia suficiente cos países máis avanzados da OCDE con respecto á produción industrial por habitante. Esta cuestión é esencial para garantir o desenvolvemento sostible e por iso tanto a nivel europeo, como nacional e rexional, deberíase propiciar un desenvolvemento industrial suficiente no conxunto de España e nas rexións españolas que teñen niveis moderados ou baixos de renda per cápita en comparación coas rexións europeas máis avanzadas.

3. Renda real total per cápita e emprego non agrario nas rexións españolas, 1986-2013

A táboa 4 amosa a evolución da Renda Total (RT), a Población (Pob) e a renda total per cápita (RHT) a prezos do ano 2000, das 17 Comunidades Autónomas españolas no período 1986-2013.

Observamos que as rexións con maiores valores de RHT no ano 2013, con máis de 15000 euros, foron Aragón (15307), Cataluña (16295), Madrid (18038), Navarra (17414) e País Vasco (18311).

As rexións con menor valor de RHT no ano 2013, con menos de 13000 euros foron: Andalucía (10474), Asturias (12819), Canarias (12159), Castela—A Mancha (10950), Com. Valenciana (12167), Extremadura (9380), Galicia (12758) e Murcia (11442).

A táboa 5 amosa a porcentaxe de incremento de cada unha das devanditas variables, así como o incremento en euros do ano 2000 da renda total per cápita en 1986-2013.

En todas as Comunidades produciuse un incremento positivo da RHT no período 1986-2013 destacando, con incrementos superiores á media española (4290), as seguintes: Aragón (4764), Castela e León (4645), Cataluña (5090), Galicia (5151), Madrid (6370), Navarra (5931) e País Vasco (6007).

Táboa 4. Renda real total (RT), poboación (Pob) e renda real total por habitante (RHT)

obs	RT 1986	RT 2013	Pob 1986	Pob 2013	Rht 1986	Rht 2013
AN	49174	88408	6790	8440	7242	10474
AR	12486	20620	1184	1347	10543	15307
AS	10425	13693	1112	1068	9374	12819
BL	8357	16659	681	1112	12273	14986
CN	13876	25761	1466	2119	9463	12159
CB	4804	7917	523	592	9191	13375
CL	23040	34186	2582	2520	8922	13567
CM	13145	23006	1676	2101	7845	10950
CT	66986	123083	5979	7554	11204	16295
CV	36518	62219	3733	5114	9783	12167
EX	6706	10356	1086	1104	6172	9380
GA	21638	35289	2844	2766	7607	12758
MA	55782	117168	4781	6496	11668	18038
MU	9387	16844	1007	1472	9324	11442
NA	5924	11223	516	644	11483	17414
PV	26283	40132	2136	2192	12304	18311
RI	3449	4964	260	322	13263	15413
ES	369387	653940	38537	47130	9585	13875

Fonte: elaborado por Guisán (2016) a partir de datos do INE.

Táboa 5. Porcentaxe de incremento de Renda Total (RT), Poboación (Pob) e Renda per cápita (RHT) e incremento da renda per cápita en euros do ano 2000, no período 1986-2013

obs	% Δ RT	% Δ Pob	% Δ RHT T	Δ RHT (Euros do ano 2000)
AN	60.70	23.21	44.63	3232
AR	45.35	13.58	45.19	4764
AS	26.40	-3.32	36.75	3446
BL	79.61	60.60	22.11	2713
CN	59.08	43.41	28.49	2696
CB	42.85	12.84	45.52	4184
CL	36.94	-1.87	52.06	4645
CM	48.43	25.90	39.58	3106
CT	61.69	25.66	45.44	5090
CV	55.09	35.20	24.37	2384
EX	31.31	2.55	51.98	3208
GA	47.54	-1.19	67.71	5151
MA	87.95	34.00	54.59	6370
MU	66.14	43.99	22.72	2118
NA	67.35	24.60	51.65	5931
PV	45.13	3.22	48.82	6007
RI	40.87	23.20	16.21	2150
ES	58.94	21.73	44.76	4290

Fonte: Elaborado a partir da táboa 4.

A táboa 6 amosa os datos de emprego non agrario, poboación, e taxa de emprego non agrario nos anos 1986 e 2016. A taxa de emprego non agrario aumentou en todas as rexións do conxunto no período 1986-2016, pero aínda é baixa naquelas Comunidades

que tiñan un valor baixo de partida no ano 1986. No Anexo incluímos datos da evolución do emprego sectorial e total.

O emprego non agrario incrementouse nun 90% no conxunto de España durante o período 1986-2016. Todas as Comunidades experimentaron unha evolución positiva do emprego non agrario.

O emprego agrario diminuíu, a causa do estancamento ou diminución da renda real do sector, como se indica no Anexo.

Conforme os datos que alí figuran, na taxa de emprego total (por cada mil habitantes) destacan, con valores iguais ou superiores á media nacional, no ano 2016: Aragón (423), Baleares (479), Cantabria (404), Castela e León (394), Cataluña (423), Madrid (438), Navarra (418), País Vasco (412) e A Ríoxa (420).

As rexións coas menores taxas de emprego total en 1986 foron Andalucía, Canarias, Castela-A Mancha, Extremadura e Murcia, por debaixo de 340 empregos por cada mil habitantes. Estas rexións foron as que tiveron un menor valor de renda real por habitante e as maiores taxas de paro. Castela e León, Galicia e Asturias, tiñan en 1986 unha taxa de emprego non agrario tamén baixa, pero a taxa de emprego total foi nelas superior á media nacional no devandito ano.

Táboa 6. Emprego non agrario, Emprego total, Poboación e Taxa de Emprego, 1986-2016

Re xión	LNA 1986	LNA 2016	Pob 1986	Pob 2016	Taxa de Emprego non agrario 1986	Taxa de Emprego non agrario 2016	Incremento da taxa de emprego non agrario
1. An	1307	2587	6790	8388	192	308	116
2. Ar	305	518	1184	1309	258	396	138
3. As	264	373	1112	1043	237	357	120
4. Bl	194	526	681	1107	285	475	190
5. Cn	326	794	1466	2102	222	378	155
6. Cb	121	228	523	582	231	391	160
7. Cl	560	895	2582	2448	217	365	149
8. Cm	348	701	1676	2042	208	343	136
9. Ct	1694	3133	5979	7523	283	416	133
10. Cv	941	1878	3733	4960	252	379	127
11. Ex	179	327	1086	1088	165	301	136
12. Ga	580	969	2844	2719	204	356	153
13. Ma	1398	2828	4781	6467	292	437	145
14. Mu	219	486	1007	1465	217	332	114
15. Na	139	258	516	641	269	402	133
16. Pv	603	889	2136	2190	282	406	124
17. Ri	64	125	260	316	246	394	148
España	9242	17567	38537	46557	240	377	138

Nota: Emprego non agrario (LNA) e Poboación (Pob) en miles de persoas. Taxa de emprego non agrario: número de ocupados por cada mil habitantes. Fonte: Elaborado pola autora a partir de datos do INE.

Os maiores incrementos da taxa de emprego non agrario, no período 1986-2016, iguais ou superiores ao incremento medio da devandita taxa no conxunto de España (138), corresponden ás seguintes Comunidades: Aragón (138), Baleares (190), Canarias (155), Cantabria (160), Castela e León (149), Galicia (153), Madrid (145) e A Ríoxa (148).

As rexións con maior número de empregos non agrarios no ano 2016 foron: Andalucía (2,587 millóns), Cataluña (3,133 millóns), Com. Valenciana (1,878 millóns) e Madrid (2,828 millóns).

As rexións con maiores taxas de emprego non agrario, por cada mil habitantes, no ano 2016, con valores superiores á media nacional (377) foron: Aragón (396), Baleares (475), Canarias (378), Cantabria (391), Cataluña (416), Com. Valenciana (379), Madrid (437), Navarra (402), País Vasco (406) e A Rioxa (394).

As rexións con valores máis elevados de renda real per cápita son, en xeral, as que teñen un maior desenvolvemento industrial e/ou turístico, e as que teñen maiores taxas de emprego e menores taxas de paro.

4. Producción sectorial nas rexións españolas no período 1995-2010

Na táboa 7 observamos a evolución da renda real por habitante (RH) dos sectores de Agricultura e Pesca (A), Industria (I), Construción (B), Servizos (S) e total (T), no período 1995-2010. Os valores reais están calculados conforme o enfoque renda, dividindo o valor do VEB sectorial a prezos correntes polo deflador do consumo privado, e, polo tanto, reflicten o poder adquisitivo do VEB xerado en cada sector.

No conxunto de España, no período 1995-2010, observamos unha diminución da RHA e RHI, e un incremento da RHB e RHS.

Dado que a evolución dos sectores de Construción e Servizos, para ser sostible, depende positivamente da adición da produción da Agricultura e Industria, os datos indicannos a difícil sostibilidade do desenvolvemento da construción e os servizos ao non haber unha base industrial suficiente.

A renda real por habitante de España no sector de Agricultura e Pesca, malia que baixa, é relativamente alta en comparación con outros países da OCDE, pero a produción industrial por habitante está moi por debaixo dos valores que presentan os países máis desenvolvidos, como amosamos no gráfico 2.

Táboa 7. Renda sectorial por habitante en 17 CCAA (Euros por habitante a prezos do ano 2000)

	1. Andalucía					2. Aragón				
Ano	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT
1995	735	1269	751	6097	8851	843	3273	885	7983	12984
2005	677	1552	1747	8456	12431	806	4094	1929	10263	17092
2010	514	1272	1406	8961	12153	756	3468	1840	11147	17211

	3. Asturias					4. Baleares				
Ano	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT
1995	312	2915	889	6369	10485	277	1469	958	11766	14471
2005	352	3165	1908	8682	14107	233	1303	1930	14437	17903
2010	279	2946	1900	10009	15135	191	1080	1541	14281	17093

	5. Canarias					6. Cantabria				
Ano	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT
1995	347	1084	837	9101	11369	581	2641	790	7150	11163
2005	216	1015	1694	11540	14465	566	3269	2084	9838	15757
2010	179	888	1276	11494	13836	447	3054	1871	10903	16276

	7. Castela e León					8. Castela-A Mancha				
Ano	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT
1995	1089	2581	887	6919	11476	1249	1942	935	5675	9800
2005	1106	3061	1779	9225	15170	1217	2395	1784	7175	12571
2010	1051	2767	1691	10378	15888	992	1912	1532	7714	12150

	9. Cataluña					10. Comunidade Valenciana				
Ano	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT
1995	265	4294	966	9083	14608	402	2775	823	7201	11201
2005	309	4385	1852	12308	18854	352	2816	1756	9738	14663
2010	267	3616	1657	13164	18704	320	2309	1471	10076	14175

	11. Extremadura					12. Galicia				
Ano	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT
1995	758	955	930	4996	7639	800	2067	837	5973	9677
2005	1165	1120	1685	6936	10907	710	2540	1671	8112	13033
2010	975	1100	1747	7848	11671	646	2460	1715	9296	14117

	13. Madrid					14. Murcia				
Ano	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT
1995	39	2821	1132	11778	15771	827	1970	829	6337	9963
2005	40	2858	2170	15950	21018	841	2372	1625	8666	13503
2010	33	2430	1782	16683	20928	664	1943	1303	9359	13269

	15. Navarra					16. País Vasco				
Ano	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT
1995	799	5098	1016	8508	15421	297	4415	866	8580	14157
2005	646	5861	2161	11454	20122	273	6026	1959	12147	20404
2010	579	5810	2048	12291	20728	246	5770	1972	13817	21804

	17. A Rioxa					18. Total España				
Ano	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT	RHA	RHI	RHB	RHS	RHT
1995	1263	3979	797	7589	13628	540	2626	898	7927	11991
2005	1352	4493	1884	9516	17246	510	2899	1840	10711	15960
2010	1063	3989	1856	10420	17328	430	2505	1613	11495	16044

Fonte: Guisan e Aguayo (2013), elaborada a partir de datos da Contabilidade Rexional do INE.

Con respecto á renda total real per cápita (RHT) observamos un incremento importante na década 1995-2005 e unha tendencia ao estancamento (con pequenos incrementos ou diminucións nalgúns rexións) no quinquenio 2005-2010.

Na renda agraria por habitante destacan, con valores superiores a 500 no ano 2010, as seguintes rexións: Andalucía (514), Aragón (756), Castela e León (1051), Castela-A Mancha (992), Extremadura (975), Galicia (646),

Na renda industrial por habitante destacan, con valores superiores a 2500 no ano 2010, as seguintes rexións: Aragón (3468), Asturias (2946), Cantabria (3054), Castela e León (2767), Cataluña (3616), Navarra (5810), País Vasco (5770) e A Rioxa (3989).

Na renda por habitante do sector da construción, con valores superiores a 1600 no ano 2010, destacan: Aragón (1840), Asturias (1900), Cantabria (1871), Castela e León (1691), Cataluña (1657), Extremadura (1747), Galicia (1715), Madrid (1782), Navarra (2048), País Vasco (1972) e A Rioxa (1856).

Na renda por habitante do sector servizos destacan, con valores superiores a 12000 no ano 2010 as seguintes rexións: Baleares (14281), Cataluña (13164), Madrid (16683), Navarra (12291) e País Vasco (13817). Estas rexións destacan polo impacto do turismo e/ou a industria, e no caso de Madrid tamén polo efecto capitalidade.

No Anexo incluímos algúns datos complementarios.

5. Conclusións

No conxunto do período 1986-2013, algunhas rexións españolas coseguiron manter un nivel relativamente alto de renda per cápita, malia a retrocesión que en xeral supuxo a crise do período 2008-2013. O incremento da renda real por habitante foi importante no período 1995-2005, pero moi moderado en 2005-2010, pasando a media española de 11991 euros a prezos de 2000 no ano 1995, a 15960 no ano 2005 e 16044 no ano 2010.

Todas as rexións melloraron a súa renda per cápita no período 1986-2013 e a súa taxa de emprego no devandito período e en 1986-2016, pero a melloría non foi suficiente para diminuír de forma importante as taxas de paro nalgunhas rexións.

A industria e o turismo son, en xeral, os principais motores do desenvolvemento dos sectores de servizos e do emprego. A evidencia empírica amosa un grande apoio ás leis de Kaldor, e polo tanto o aumento da produción industrial por habitante é de moita importancia. Os estudos empíricos citados na bibliografía amosan tamén que os avances en capital humano e capital social son de grande impacto para impulsar o desenvolvemento da industria e os servizos.

Para que as rexións españolas con menores taxas de emprego e menores niveis de renda total per cápita acaden a converxencia coas rexións europeas máis avanzadas requírese prestar unha grande atención ás políticas de desenvolvemento industrial.

Isto require, no caso da Unión Europea, unha revitalización da comunicación cos cidadáns para que os obxectivos de desenvolvemento sostible, con incremento da renda per cápita e da taxa de emprego, teñan un maior impacto sobre o deseño das políticas económicas europeas. É moi conveniente que a UE mellore tamén as súas políticas de apoio á investigación científica tanto en Economía e Ciencias Sociais como noutras áreas que teñen impacto sobre a calidade de vida dos cidadáns.

No caso da economía española requírese unha mellora substancial nas políticas de apoio á investigación económica e á difusión dos estudos positivos para o desenvolvemento e o emprego nos medios de comunicación e nas institucións nas que se toman decisións relevantes neste senso.

No caso das rexións con niveis de renda total moi inferiores aos dos países e rexións máis avanzados de Europa, requírense políticas rexionais máis activas para apoiar a investigación científica que ten capacidade de influír positivamente na calidade de vida e no desenvolvemento económico e social. Neste senso, a colaboración de profesionais moi cualificados da industria, da investigación económica e doutras especialidades, é de grande importancia para impulsar a produción industrial por habitante, o emprego e o desenvolvemento sostible.

Bibliografía

Dissart, J-C, Dehez, J. Marsat, J-B.(2016). *Tourism, Recreation and Regional Development: Perspectives from France and Abroad*, Routledge.

Guisán, M.C. (1990). *Galicia 2000. Industria y empleo*. Libro publicado por el Servicio de Publicaciones de la USC. Disponible en: <http://www.usc.es/economet/galicia.htm> y en <http://www.usc.es/economet/galicia2000.pdf>

Guisan, M.C. (1996): "La Europa de las regiones y la convergencia española". *Revista Galega de Economía*, vol. 5, nº 2, pp. 133-150, free on line.¹

Guisan, M.C. (2006). "Industry, Foreign Trade and Development: Econometric Models of Europe and North America, 1965-2003" *International Journal of Applied Econometrics and International Development*, Vol.3-1, on line.¹

Guisan, M.C.(2007). "Industry, Foreign Trade and Development: Econometric Models of Africa, Asia and Latin America, 1965-2003" *International Journal of Applied Econometrics and International Development*, Vol.4-1, on line.¹

Guisan, M.C. (2010b). « Employment in Private and Public Services: A Comparative Analysis of Commercial, Business and Social Services in Spain, France, Italy, Germany, UK and USA", *Regional and Sectoral Economic Studies*, Vol. 10-1.

Guisán, M.C.(2011a). "Empleo, población, industria y desarrollo económico en Europa: análisis comparativo de España, Alemania, Francia, Italia y Reino Unido en 1960-2010 y perspectivas para 2011-2020", *Revista Galega de Economía*, Vol. 20, extraordinario, disponible en en la base Ideas: http://ideas.repec.org/a/sdo/regaec/v20y2011iex_7.html

Guisan, M.C. (2011b). "Industry, Fair Competition and Trade in OECD Countries: Impact on Wages and on Employment by Sector, 2000-2010", *Regional and Sectoral Economic Studies*, Vol. 11-2, pp.119-130.¹

Guisán, M.C.(2011c). "Industry, Foreign Trade and Employment in EU Countries; Comparison of France, Germany, Italy, Spain and the UK with the United States", *Applied Econometrics and International Development*, Vol. 11-2.¹

Guisán, M.C. (2011 d). "Modelos macroeconómicos y desarrollo económico", Capítulo 1 del libro de Guisán, Aguayo y Expósito(2011), *Temas de Econometría Aplicada*.²

Guisán, M.C. (2013 a), coordinadora. "Emprego sectorial e participación social das mulleres em Galicia e Europa. USC, Servicio de Publicaciones.

Guisan, M.C. (2013 b). "Macro-Econometric Models of Supply and Demand: Industry, Trade and Wages in 6 Countries, 1960-2012". *Applied Econometrics and International Development* Vol. 13-2.¹

Guisan, M.C.(2016). "Forty Years Of Employment By Sector And Economic Development In 17 Spanish Regions, 1976-2016". *Regional and Sectoral Economic Studies* Vol. 16-2, pp. 185.¹

Guisán, M.C. (2017). *La economía de Galicia y España en 2007-2017: Diez años de crisis y recuperación*. *Revista Galega de Economía*, Vol. 26-1.³

Guisan, M.C., Aguayo, E. (2001). "Inversión Industrial y Empleo en las regiones españolas. 1976-1995", *Regional and Sectoral Economic Studies* Vol. 1-2, pp. 69-88.¹

Guisan, M.C., Aguayo, E. (2013). "Employment by Sector and Gender in European and Spanish Regions, 1995-2012" *Regional and Sectoral Economic Studies*, Vol. 13-2

Guisán, M.C., Aguayo, E., Expósito, P. (2001). "Economic Growth and Cycles: Cross-Country Models of Education, Industry and Fertility and International Comparisons". *Applied Econometrics and International Development*, Vol. 1-1, pp. 9-37.¹

Guisan, M.C., Aguayo, E., Exposito, P.(2011). Temas de Econometría Aplicada: Introducción al crecimiento, desarrollo económico y empleo. Libro EE9 de la Serie Estudios Económicos de la AHG. ²

Guisán, M.C., Cancelo, M.T., Aguayo, E., Díaz-Vázquez, M.R. (2010). Educación, Investigación y Desarrollo Regional en la Unión Europea. Documento nº 102 de la serie *Economic Development*, on line.¹

Guisán, M.C., Cancelo, M.T., Díaz-Vázquez, M.R.(2010). Concentración industrial en las regiones españolas y europeas. Documento nº 101 de la serie *Economic Development*.¹

INE. Varios años. Contabilidad Nacional y Población Activa. Instituto Nacional de Estadística, Madrid.

Kaldor, N. (1963). "Capital Accumulation and Economic Growth." In: Lutz, F. A. and D. C. Hague (eds.), *Proceedings of a Conference Held by the International Economics Association*. London: Macmillan.

Kaldor, N. "Economic Growth and the Verdoorn Law - A Comment on Mr. Rowthorn's Article", *The Economic Journal* 85, 340, 1975, pp. 891-896.

Kaldor, N. (1976) "Capitalismo y desarrollo industrial: algunas lecciones de la experiencia británica", C. F. Díaz, S. Teitel y V. Tockman, comps., *Política económica en centro y periferia*, México, Fondo de Cultura Económica, 1976.

Kaldor, N. "Causes of the Slow Rate of Economic Growth in the United Kingdom", 1966, F. Targetti y A. P. Thirlwall, comps., *The Essential Kaldor*, London, Duckworth. 1989.

Kaldor, N. "The Case for Regional Policies", 1970, F. Targetti y A. P. Thirlwall, comps., *The Essential Kaldor*, London, Duckworth. 1989.

Kaldor, N. "The Role of Increasing Returns, Technical Progress and Cumulative Causation in the Theory of International Trade and Economic Growth", 1981, F. Targetti y A. P. Thirlwall, comps., *The Essential Kaldor*, London, Duckworth. 1989.

INE (several years). Regional Accounts Statistics. INE, Madrid.

INE (several years). Labour Force Statistics (EPA). INE, Madrid.

Klein, L.R. (1969). "The Specification of Regional Econometric Models", *Papers of the Regional Science Association*, 23, pp. 105-115.

Klein and Glickman(1977), "Econometric Model Building at Regional Level". *Regional Science and Urban Economics*, Vol. 7, pp.3-23.

Korres, G. (editor)(2007) *Regionalisation, Growth and Economic Integration*. Physica-Verlag a Springer Company, Heidelberg.

Mayes, D.G. (1997): *The Evolution of the Single European Market*. Edward Elgar Publishing.

Mayes, D.G. and Begg, I. (1994): "Rethinking industrial policy in Europe: A decentralised Approach". Paper presented in: Fall Meeting of Project Link, held in Salamanca (Spain).

Pulido, A., Cabrer, B. (eds) (1993). Datos, técnicas y resultados del moderno análisis económico regional, Mundi-Prensa, Madrid.

OCDE. Varios Años. National Accounts Statistics and Labour Force Statistics. OCDE, Paris.

¹ <http://www.usc.es/economet/eaat.htm>

² <http://www.usc.es/economet/libros.htm>

³ <http://www.usc.es/econo/RGE/benvidag.htm>